

OTABEK JO'RABOYEV,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

“BADOYE’-UL-BIDOYA” DEVONINING YANA BIR NODIR QO‘LYOZMASI HAQIDA

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan Navoiyning bir devon qo‘lyozmasi borasida qimmatli ma‘lumot berilgan. Ilk bora ushbu qo‘lyozmaning “Badoe’-ul-bidoya” devoni ekanligi isbotlangan va bunga doir ko‘plab dalillar bayon etilgan. Qo‘lyozmaning o‘ziga xos kitobat san‘ati namunasi ekanligi va matn xususiyatlari borasida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Badoe’-ul-bidoya, devon, qo‘lyozma, matn.

Abstract: The article provides valuable information about a divan manuscript by Navoi, which is kept in the fund of the State Literary Museum named after Alisher Navoi. For the first time, it is proven that this manuscript is the divan of “Badoe’-ul-bidoya” and many arguments are presented in this regard. The manuscript is a unique example of book art and the features of the text are discussed.

Keywords: Alisher Navoi, Badoe’-ul-bidoya, divan, manuscript, text.

Alisher Navoiyning o‘zi tomonidan tartib berilgan ilk she‘rlar to‘plami – “Badoe’-ul-bidoya” devonidir. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, ushbu devonni shoir 1470-yil oxiridan 1486-yilgacha tuzgan. Devon debochasidagi muallif ma‘lumotiga ko‘ra u Sulton Husayn mirzo taklifiga binoan yuzaga kelgan. Hozirga qadar mazkur devonning shoir hayotlik vaqtida ko‘chirilgan sakkiz nusxasi ma‘lum. Ular quyidagilar:

- 1) 885/1480-1481-yilga mansub. Parij. Fransiya Milliy kutubxonasi, №746.
- 2) 887/1482-1483-yilga mansub. London. Britaniya muzeyi, №401.
- 3) 888/1483-yilga mansub. Tehron. Islom sho‘ro majlisi kutubxonasi, №14197.
- 4) 889/1484-yilga mansub. Boku. Ozarboyjon Respublikasi Qo‘lyozmalar instituti, № 010.
- 5) 889/1484-1485-yilga mansub. Istanbul. Sulaymoniya kutubxonasi, Ayasofya №3981.
- 6) 891/1486-yilga mansub. Toshkent. O‘zR FA Davlat adabiyot muzeyi, №216.
- 7) 896/1491-yilga mansub. Mashhad. Ostoni Qudsi Razaviy kutubxonasi, №4783.
- 8) 906/1500-1501-yilga mansub. Tehron. Eron Milliy kutubxonasi, №1082924.

Ushbu manbalar haqida H.Sulaymon [2], M.Hakimov [3], D.Salohiy [6], M.Imomnazarov [12; 13; 14], A.Erkinov [7; 8], A.Turdaliyev [9], O.Jo‘raboyev [10] va O.Madaliyevaning [15; 16; 17] tadqiqatlari bor.

Navoiyning lirik merosi evolyutsiyasida bu devonning o‘rni beqiyosdir. Shuningdek, o‘z davrida va keyinchalik ham “Badoye’-ul-bidoya” ko‘plab she‘riyat muxlislarining talab va istaklariga ko‘ra qayta-qayta kitobat qilingan. Ana shunday noyob qo‘lyozma nusxalardan biri XVI asrning birinchi yarmiga oid bo‘lib, u Buxoroda ko‘chirilgan. Hozirda O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida 26 raqami bilan qayd etilgan bu qo‘lyozma bir qancha jihatlari bilan ahamiyatlidir.

Ta'kidlash lozim, ushbu manba ko'p vaqt "Terma devon" deya ko'rsatib kelingan. Hatto Navoiy asarlari qo'lyozmalarining bilimdoni f.f.d. Muhammadjon Hakimov ham uni "XVI asr badiiy qo'lyozma va kitobat san'atining eng yaxshi namunalaridan bo'lgan nusxa" deya ta'kidlagan holda, "Terma devon" deya tavsiflaydi [3, 64-65]. Keyinchalik Qo'lyozmalar instituti katalogida ham shunday berilgan [4, 22]. Lekin ushbu kataloglarda qo'lyozmaning saqlanish inventar raqami negadir 98 tarzida ketgan. Adabiyot muzeyining oxirgi katalogida esa devonni "G'aroyib-us-sig'ar" tarzida yana yanglish tavsif etilgan [5, 17].

Biroq, mazkur qo'lyozma ustidagi jiddiy tadqiq va kuzatishlarimiz natijasida uni "Badoye'-ul-bidoya"ning yana bir nusxasi ekanligini o'rgandik. Demak, ushbu qo'lyozmaning monografik tavsifi yuzasidan taqdimlarimiz:

Saqlanish raqami №26.

Asar nomi: "Badoye'-ul-bidoya"

بدايع البدايه

Muallifi: Alisher Navoiy.

Qo'lyozma o'lchami: 14,5x24 sm; matn o'lchami: 8x15,5 sm.

Kotibi:

پير محمد بن شيخ طاهر تبريزي

(Pir Muhammad bin Shayx Tohir Tabriziy)

Ko'chirilgan sanasi: hijriy qamariy 935-yil 15-sha'bon (milodiy 1529-yil, 24-aprel).

Hajmi: 167 varaq. Poygir bor.

Bezagi: dastlabki sahifalarda juda noyob qo'shunvon ishlangan. Oltin purkalib zarhal qilingan, naqshli sahifa. Boshqa hamma sahifaga lojuvard, zarhal va yashil ranglardan jadval ishlangan. Har bir she'r boshida arabcha kirish (duo) qilingan.

Qog'ozi: novvotrang Samarqand qog'oz. Qo'lyozma keyinchalik bir necha bor ta'mirlangani bois, boshi va oxiriga Qo'qon qog'ozi qo'yib tikilgan.

Muqovasi qirmizi rangli sifatli charmdan bo'lib, qattiq kartonga yopishtirilgan. Markaziga bir unvon ishlangan. Unga naqsh bilan birga o'rtasiga

قَرِيبٌ وَفَتْحُ اللَّهِ مِّنْ نَّصْرٍ
deya yozilgan.

Bu Qur'oni karim "Sof" surasining 13-oyatidandir. Oyat ma'nosi: "(Alloh sizlarga) yana boshqa sizlar suyadigan (bir ne'matni ham berurki, u) Alloh tomonidan bo'lajak g'alaba va yaqin(da ro'y beruvchi) fathdir. (Ey, Muhammad) mo'minlarga (mana shu) xushxabarni yetkazing!" [1, 552]

Odatda, bunday muqovalar va oyat-duo shohona qo'lyozma manbalarga xos bo'ladi. Mazkur manba haqida ham shunday deyish o'rinli.

Devon yozuvi chiroyli nasta'liq xatida qora siyohda bitilgan. Sarlavhalar oq (qo'sh unvon), ko'k va oltinrang siyoh bilan ko'chirilgan. Matn jadval ichida ikki ustun holida, har sahifaga 17 qatordan joylashtirilgan.

Boshlanishi:

اشرقت من عكس شمس الكائن انوار الهدا
يار عكسين ميدا كور ديب جام دين چقتي صدا

Oxiri:

سيل يوليدا فنا دشتي دا مژگانيم ايماس
كوز الاچوق لاري دود پيكان اوقلاري دور

Dastlabki sahifada (raqam qo'yilmagan) Qo'qon qog'ozi bo'lib, unda ikkita forscha bayt, «Юбилейный комитет Навои» muhri (№306) va Qo'lyozmalar institutining muhri (№26) bor. Shuningdek, arab yozuvida safsar siyohi bilan “G'aroyib-us-sig'ar” devoni” deya yozilgan. 1^a varaqda muzey muhri bor. «Юбилейный комитет Навои» muhri bu yerga ham tushirilgan. Yana 12 ta qadimgi muhr bor, ularning ko'pini o'qib bo'lmaydi. 1051, 1151, 1054, 1115, 1134 va 1234 sanalari mavjud. Aftidan ular davrlar osha kitob sohiblari tomonidan qo'yilgan. Misol uchun, 18^b varaq pastki hoshiyasida “In kitobi mullo G'ofirjon” deya yozilgan.

Ayrim sahifalarda ' va ' – belgilari bor (masalan: فتاح va تند 22^a varaq.)

Dastlabki 35 varaq uringan. Ayniqsa, ilk uch varaqqa ancha zarar yetgan; jadval qilingan joydan sahifalar ko'p ochilganidan varaqlar qirqilgan. Qo'lyozma kapital ta'mirga muhtoj.

Keyinchalik, qo'shunvon sahifalardagi she'rdan avval boshqa kotib tomonidan jadval ichiga qora siyoh bilan

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(Bismillahir-rohmanir-rohiym) yozib qo'yilgan.

Qo'lyozma devon kitobat jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Qo'shunvon sahifalarda *Ashraquat min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,*

“Yor aksin mayda ko'r” deb, jomdin chiqti sado –

matla'li g'azalning olti bayti badiiy mahorat bilan joylangan. Bu qo'shsahifa o'z davri kitobat san'atidagi eng namunali unvon sahifadir. Har bir naqsh, chizgi va bezak davrning nodirakor ustasining ishi ekanligi seziladi. Shuningdek, naqshinkor sahifadagi bezaklar o'zaro simmetrik mutanosiblikda, o'lchamlari millimetrgacha bir xil qilingan. Jadvalning naqsh gullari va ularning ranglari ham bir xil zarhal va lojuvard rangdagi asosiy fonda, oq, qizil, binafsha, safsar va yashil rangdagi mayda gullar esa umumiy bezakni ta'minlagan. Bu xususiyatlar qo'lyozma XV asr Hirot kitobat san'atining Buxoroda ham yuksak darajada davom ettirilgan namunasi ekanligidan dalolatdir.

Oq siyoh bilan qo'shunvon sahifadagi to'rt qismga bo'lingan (Navoiy sha'niga) arabcha kirish-duo:

والمكلمين وال ملحي ابغا

عليه الرحمرفي المغفر

في كلام افصحى الشعراء

والصوفي امير نواي

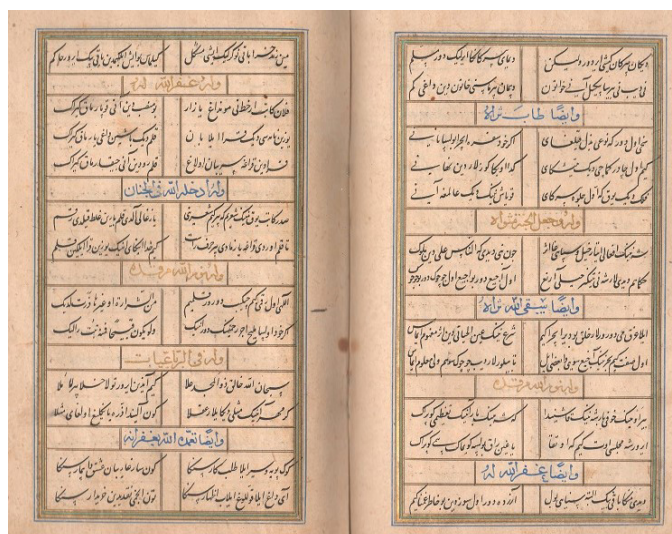
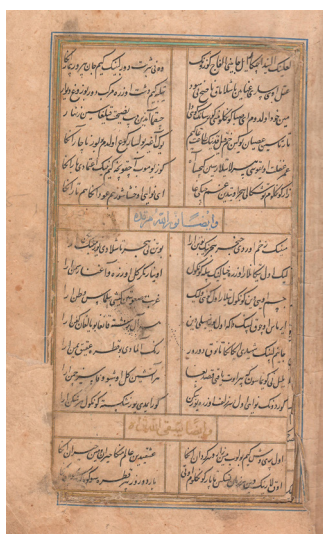
Manba tarkibi: debocha berilmagan, g'azallar – 507 ta, mustahzod – 3 ta, musaddas – 2 ta, muxammas – 6 ta, soqiynoma – 1 ta, tarje' – 2 ta, qit'a – 47 ta, ruboiy – 73 ta, lug'z (chiston) – 10 ta, muammo – 51 ta, tuyuq – 51 ta, fard – 53 ta.

Qo'lyozma devonda g'azallar 1^b-131^a varaqlarda o'rin olgan.

Deyarli har bir she'r muallif sha'niga arabcha duo jumlasini bilan boshlangan. Har bir g'azal boshida jadval ichida arabcha sarlavhalar va Navoiy sha'niga duolar qo'yilgan:

- 2^b – “Huruf-ul-alif” - ا ; Val nurullahu marqadahu;
 3^a – Va ayzan nurullahu marqadahu; Va ayzan ya baqilallahu sirrahu.
 3^b – Varrutaba sirrahu; Var daxillahu fi jinon.
 4^a – Va ayzan quddisa sirrahu; Va ayzan ya baqilallahu sirrahu.
 4^b – Va ayzan ruhulahu nurahu.
 5^a – Va ayzan nurullahu marqadahu.
 5^b – Va ayzan taba sirrahu.
 6^a – Valar quddisallahu ruhahu azizin; Va ayzan ruhallahu ruhahu
 6^b – Val rutg'ammadullahi big'ufroannahu; Va jaal jannata masvahu
 7^a – Va ayzan nurullohu marqadahu; Va ayzan quddisallohu ruhahu azizin.
 7^b – Va ayzan baqiyallohu sirrahu; Va lahu ayzan.
 8^a – Va ayzan taba sirrahu; Va ayzan nurullahu marqadahu.
 8^b – Val arz taba sirrahu; Va ja'lu jannatu masvahu.
 ب، ت، ث harflari sarlavhasiz boshlangan.
 ج harfi esa “Huruful jim” deya qo'yilgan (20^a varaq).
 21^b varaqda – “Val huruful ho” ح – bor.
 خ، د، ذ yo'q.
 26^b varaqda – “Va ayzan huruful ro” ر bor.
 ز، س، ش، ص، ض yo'q.
 64^a varaqda – “Huruful to” ط bor.
 ق، ع، غ، ف، ی yo'q.
 73^b varaqda “Huruful kof” ک – bor.
 ی، م، ن، ه yo'q.
 و – harfiga g'azal yo'q.

131^b varaqda: “Val rufi al-mustazod” (mustahzod)

132^b varaqda: “Var-ruafi al-musaddas” lekin xato yozilgan

134^b varaqda: “Muxammas”.

137^b varaqda: “Soqiynoma fiy al-tarje”.

140^b varaqda: “Tarje’ot” (tarje’lar).

145^b varaqda: “Val rufi al-muqattaot” (qit’alar).

151^a varaqda: “Val rufi al-ruboiyot” (ruboiylar).

158^a varaqdan “Lug’z” boshlangan: “Qalam”, “Obkina”, “Parvona”, “O’q”, “Tanga”, “Yumurtqa”, “Anor”, “Miqroz”, “Bel”, “Poki” so’zlariga.

159^a varaqdan “Fi muammiyot” boshlangan: *Odam, Ahmad, Boqiy va Boqir, Baqo, Taqiy, Toj, Samud, Junayd, Ja’far, Husayn, Hamza, Xolid, Xusrav, Dovud, Darvesh, Zunnun, Rustam, Rajab, Zayni va Zayd, Zohid, Sa’d, Salmon, Shoh, Shurullo, Siddiq, Safi va Safo, Ziyo, Tohir, Tolib, Zahir, Omir, Odil, G’arib, G’aybi, Farhod, Farrux, Qubod, Qosim, Kamol, Koko, Latif, Muhsin, Murod, Nekbiy, Nosir, Vali, Varaqa, Humom, Hilol, Yusuf, Yunus* – nomlariga yozilgan.

162^b varaqdan tuyuqlar.

134^b varaqdan fardlar.

166^b va 167^a varaqda kolofonlar:

الكتاب بعون الملك الوهاب تم
والله اعلم بالصواب
واليه المرجع والمآب
المعظم
بتاريخي خامس عشر شهر شعبان
سنة خمس و ثلاثين و تسعما من الهجرة
النبويه المصطفوية صلى الله عليه و سلم
غريق رحمت يزدان كسى باد
كه كاتيب را بالحمدى كند ياد
كتبه العبد الفقير الحقير المذنب
المحتاج الى رحمة الله الملك الملك الصمد
پرمحمد بن شيخ طاهر تبريزى
غفر الله ذنوبهما و ستر
عيو بهما
م

Nuqsoni: 163^a dan 166^b varaqqacha sahifaning bir cheti boshqa nav qog’oz qo’yib ta’mirlangan. 167^a varaqning yozuv qismi qirqib olinib, Qo’qon qog’ozi yopishtirilib, biriktirib qo’yilgan. Keyingi sahifaga fors tilida bir tavallud va vafot ta’rixi hamda o’zbekcha muallifi noma’lum g’azal yozilgan.

Tavsiflanayotgan qo’lyozma “G’aroyib-us-sig’ar” ham emas, terma devon ham emas. U “Badoye’-ul-bidoya” devonining yana bir nodir nusxasi. To’g’ri, “*Shohi sipehrqadr Abobakr ul shahe...*”, “*Turfa ish ko’rkim, falon har vaqtkim, qilg’ay namoz...*” va “*Kiyib samur ila kish qilma asru ra’noliq...*” deya boshlanuvchi qit’alar “G’aroyib-us-sig’ar”dagi bilan bir xil. Balki, shu sabab bu qo’lyozmani ham mazkur devon deya taxmin etilgandir.

Lekin ushbu №26 qo’lyozma “Badoye’-ul-bidoya”ning Toshkent nusxasi (№216) bilan deyarli ko’p jihatdan birma-bir to’g’ri keladi.

Unda debocha berilmagan bo'lsa ham, tuzilish, janrlar ketma-ketligi va hatto musaddas hamda mustazodlarning o'xshash kelishi ayni "Badoye'-ul-bidoya"ning Toshkent nusxasidagi kabi. Boshqa she'rlar tizimida ham deyarli bir xil. Masalan, tuyuq va muammolarning joylashuvini aytish mumkin. Lug'zlar ham aynan "Badoye'-ul-bidoya"dagidek o'nta. Faqat g'azal va yana boshqa ayrim janrlardagi bir necha she'rning joylashuv o'rni sal o'zgargan, xolos.

Yana, "Badoye'-ul-bidoya"ning Toshkent nusxasida bo'lmagan, ammo devonning boshqa ayrim qo'lyozmalarida bo'lgan ba'zi g'azallar mazkur tavsifi keltirilayotgan (№26) manbada ham yo'q. Masalan:

*"Ne g'am, xumor qildi esa qasdi jonimiz,
Bordur chu kunji maykada dor-ul-amonimiz..."*

*"Surohiy to mayi la'ling visolin orzu qilmish,
Ani bu mastliq devonai jo 'lidamo' qilmish..."*

*"Tuzmagay erdi bu qazo bu jismi vayronimni kosh,
Chunki tuzdi, solmag'ay erdi anga jonimni kosh..."*

*"Oshiq o 'ldum, bilmadim yor o 'zgalarga yor emish,
Olloh-Olloh ishq aro bundoq balolar bor emish..."*

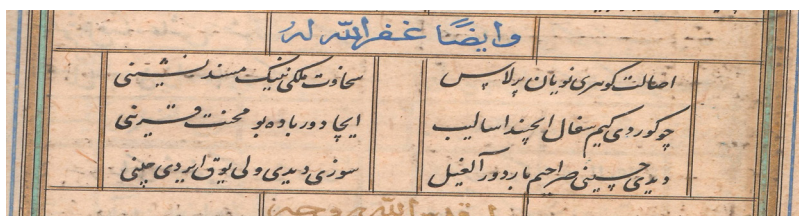
matla'li g'azallarni keltirish mumkin.

Aksincha, 216 raqamli qo'lyozmada yo'q, 26 raqamli devonda esa bor bo'lgan g'azallar ham uchraydi. Misol uchun:

*"Zor jismimg'a xadanging zaxmidin ortar navo,
Sozdekkim, teshsalar oni fuzun aylar sado..."*

bayti bilan boshlanuvchi g'azal. Shu kabi qit'alar orasida ham "Badoye'-ul-bidoya"ga kirmagan ayrimlari o'rin olgan. Jumladan, №26 dagi yettita qit'a "Badoye'-ul-bidoya"ga kirmagan.

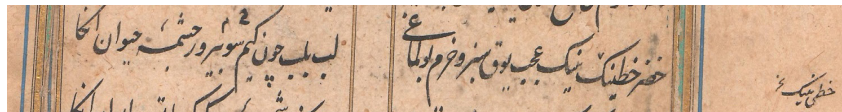
Quyidagi qit'a esa "Badoye'-ul-bidoya"ning boshqa nusxalarida ham va "Xazoyin-ul-maoni"da ham uchramaydi (№26, 149^b varaq):

*Asolat guhari Nuyon barlos
Sahovat mulking masnadrishini.
Chu ko'rdi kim safol ichinda solib,
Ichadur boda, bu mehnat qarini.
Dedi Husayniy: "Surohim bordur olg'il",
So'zi dedi: "Vale yo'q erdi chini".*

Ushbu devonda ham biz avvalroq Navoiy davriga oid ba'zi devon qo'lyozmalarida ko'rgan [11, 8-13] turli tahrir va tuzatmalar uchraydi. Aytaylik, 3^a varaqdagi g'azalda misra almashinuviga

oid tahrir bor. 3^b da “xating” so‘zi hoshiyada “xatining” deya tuzatilgan.

“Yutmayin xunoba yetmas vasl oning ahli ishq” misrasidagi وصل ni hoshiyada ishora bilan وصلينه deya tuzatilgan (26^a varaq).

“Qay” ((ىاق)) so‘zi g‘azal matnididan tushgan, hoshiyaga qo‘yilgan (51^a varaq).

56^b varaq hoshiyasida esa ikki so‘z tuzatma: خبر دور بى – bexabardur, asosiy matnda برخبر – barxabar. كونكول – ko‘ngul, asosiy matnda كونكول – ko‘nglul.

67^b varaqadagi “Soqiyo...” deya boshlanuvchi g‘azalning 5-baytidagi oxirgi uch so‘z hoshiyaga yozilgan: bo‘lmish ish hunarlig‘.

89^{a-b} varaqadagi “Ey jamoling ravzasi...” g‘azalining maqta’si asosiy matndan tushib qolgan va keyin hoshiyada yozilgan.

96^b varaq asosiy matn baytdagi: “ko‘nglumni” dan keyin “seni” سيني so‘zi tushib qolgan va u hoshiyaga yozib qo‘yilgan.

118^b varaqda “Etgay” radifli g‘azalning 3-baytida: “ochmoj” اچماچ yozilgan, hoshiyada esa “ochqach” آچقاچ deya tuzatilgan.

“Qarog’ ermaski qilmishmen ko‘zum seli uyin malham...” deya boshlanuvchi 11 bayt g‘azal bir xil tarzda ikki marta ko‘chirilgan (101^b va 104^b-105^a varaq).

117^b varaqda ikki g‘azal ajratilmay bir jadval ichida ketib qolgan. Keyin kotib ularni ajratish uchun وله – “va lahu” ni ko‘k siyoh bilan jadval o‘rtasiga yozib qo‘ygan.

“Tilarmen muhtar etsa ofati osuda jonimni...” deya boshlanuvchi g‘azal “Badoye’-ul-bidoya” ning nashrida (№701-g‘azal) birmuncha farqli [18]. Bizning qo‘lyozmamizda u 119^b varaqda kelib, birgina 3-baytida bir-nechta farq uchraydi:

Urub jonimg‘a neshi g‘am, tuzub qatlim uchun marham,

Hino qilsa balo shohidlari ilgiga qonimni...

Ostiga chizilgan so‘zlarga farq bor. Qo‘lyozmaning asosiy matn jadval ichida “marham” – “bayram” deya berilgan, “xino” esa فنا “fano” deb ketib qolgan. Ammo hoshiyada uni خنا “xino” ekanligi ko‘rsatilgan.

Ko‘rinadiki, ta’kidlangan qo‘lyozma kotibi Pir Muhammad bin Shayx Tohir diqqat bilan ushbu devonni ko‘chirgan va beixtiyor o‘tkazib yuborilgan xatolarni mumkin qadar hoshiyalarda tuzatib ketishga harakat qilgan.

Bir so‘z bilan aytganda, ulug‘ Navoiy vafotidan 28 yil keyin vatanimizda kitobat qilingan “Badoye’-ul-bidoya” ning ushbu nusxasi ham shoir lirik merosini matnshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishda muhim manbalar qatoridan o‘rin oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Куръони карим. 2007. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Ислон университети.

2. Сулаймон, Х. 1961. Текстологические исследование лирики Алишер Навои. ДД. – Ташкент. 1-қисм.

3. Ҳакимов, М. 1983. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан.

4. Каталог. 1989. Каталог фонда института рукописей. 1 том. – Ташкент: Фан.

5. Каталог. 2022. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейининг қўлёзмалар каталоги. – Тошкент: Firdavs-Shoh.

-
6. Салоҳий, Д. 2004. “Бадоеъ ул-бидоя” малоҳати. – Тошкент: Фан.
 7. Erkinov, A. 2018. “Badoye’ ul-bidoya”ning Navoiy davrida ko‘chirilgan va yangi aniqlangan qo‘lyozmalari (1483 va 1485-yillar)”. – Toshkent. Oltin bitiglar 1: 18-31.
 8. Эркинов, А. 2018. “Бадойиъ ул-бидоя”нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрел)”. Алишер Навоий ва ХХI аср, 51-57. – Тошкент: Турон иқбол.
 9. Турдалиев, А., Эркинов, А. 2018. “Бадойиъ ул-бидоя”нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Маиҳадий, Ҳирот, 889/1484-1485 йил)”. Алишер Навоий ва ХХI аср (халқаро илмий-назарий анжумани материаллари): 57-62. – Тошкент: Турон иқбол.
 10. Juraboev, O. 2020. “Kitabet Sanatının Bir Örneği Olarak Ali Şir Nevayi’nin “Bedayii’l-Bidaye” Divanının Taşkent Nüshası”. TRK Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi 1: 14-27. Türkiye.
 11. Juraboev, O. 2023. Alisher Navoiy devoni qo‘lyozmalaridagi bir matn tahriri xususida. Adabiy meros. №3-4.
 12. Имомназаров, М. 2022. “Бадойиъ ул-бидоя”нинг Париж нусхаси. Мусулмон минтақа маданияти ривожиди “Мажоз тариқи” босқичи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: Mumtoz so‘z. 110-119.
 13. Имомназаров, М. 2022. Олти девон муқоясаси (“Бадойиъ ул-бидоя”нинг янги топилган Техрон нусхаси асосида). Мусулмон минтақа маданияти ривожиди “Мажоз тариқи” босқичи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: Mumtoz so‘z. 134-150.
 14. Имомназаров, М. 2022. “Бадойиъ ул-бидоя”нинг Лондон ва Техрон нусхалари қиёси. Мусулмон минтақа маданияти ривожиди “Мажоз тариқи” босқичи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: Mumtoz so‘z. 150-156.
 15. Madaliyeva, O. 2022. “Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devonining Mashhad qo‘lyozmasi”. Oltin bitiglar 4: 4–19.
 16. Madaliyeva, O. 2023. Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devoni va uning qo‘lyozmalari. Professor Hamid Sulaymon nomidagi yosh matnshunoslarning ilmiy-amaliy respublika konferensiyasi materiallari to‘plami. – Toshkent: Yosh avlod matbaa. B. 6-11.
 17. Madaliyeva, O. 2023. Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devonining o‘rganilish tarixi. Alisher Navoiy va ХХI nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent-Bursa: Zebo print. B. 400-408.
 18. Навоий. 1987. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан.